

Szabó Dezső: Eötvös írói egyénisége*

ármennyire is tiszteljük a 48-iki küzdelmet, mint egy nagy lépést az apró tipegések között: negyvennyolc a félig-merések és félig-megalkuvások kényszerült keveréke volt. Így a rákövetkező időkben nem lehetett alkalmas arra, hogy a tömegeket a szociális forradalom szükségére ránevelje. A francia forradalom Napoleon uralmával csak véres külsőségeiben szűnt meg, de mint az életet kialakító tényező, napjainkig folyik. Nagy nivelláló merészségével, szuggeráló alakjaival és új hitté lett tanaival örökre két határozottan ellentétes táborra osztotta Franciaországot. Az egyik táborban minden időre nevelő és célt adó energia maradt e forradalom. Ez a jövőt formáló és nevelő ereje a magyar forradalomnak — éppen csak félig kialakultsága miatt — nem lehetett. Így következhetett be az, hogy a magyar demokrácia e nagy erőfeszítését később az uralkodó osztályok a saját hősi mithoszukká sajátíthatták ki. A forradalmat — megfosztva szociális és gazdasági tartalmától — tisztán a Bécs elleni kakaskodás eposzának tüntették fel. A forradalom, mint népnevelő szuggesztió, éppen e forradalom alaptörekvéseivel ellentétes indulatok beidegzésére használtatott fel. A nép kétségbeesett próbálkozása a demokrácia felé dzsenti és arisztokrata díszpéldányok ditirambusává költődött át. A faji elfogultságot eltörlő nagylelkű történelmi törekvés a nemzetiségek elleni kegyetlen izgatásra használtatott fel. A későbbi 48-as és 67-es politikai longametázás igen hasonlított az amerikai escrocok egy ismeretes fogásához. A népes utcákon összeveszést színlelnék s a lökdösődésben a bámuló és együttérző zsebéből tűnik el a pénz. Pedig ebben a „forradalomban” egy igazi, a francia forradalomhoz teljesen méltó szociális újrakezdés elemei is voltak. Az irodalomban ezek az elemek a legmerészebben és a legtovább-hangzással Petőfi és Eötvös műveiben találtak hangra.

* Szerző felolvasta a *Társadalomtudományi Társaságnak* szeptember hó 27. ülésén.

Ami Petőfi a forradalomnak a lírában, az Eötvös a regényíródalomban. E két nevet elválaszthatatlanul egymás mellé párosítja a magyar forradalom.

E két név egymás mellé állítása nem akar azok közé a filológiai időtöltések közé tartozni, melyekkel egyetemünk ártatlan tanerői megjátszák létjogosultságukat. Ez a párosítás először is igazságszolgáltatás Eötvösnek a kisajátítók ferdítése ellen. Mert tényleg: ha az irodalom jövőt nevelő szociális értékét tekintjük, csak Eötvös fogható Petőfihez.

Igen, a szelíd Eötvös, ki elvonul a forradalom elől s kire oly szeretettel szokták az „ideális” jelzőt ráhúzni — és tudjuk, mit jelent e jelző Magyarországon — talán mélyebben, részletesebben, lázítóbban forradalmi, mint zseni-társa. A Falu Jegyzőjében és különösen Dózsáról szóló regényében egyes részekből olyan forradalmi hang kiált ki, melyhez hasonlót nem találunk a magyar szépirodalomban. És mindkettő eljut a jövő Magyarországra egyetlen logikus történelmi szimbólumához: Dózsa Györgyhez.

Csakhogy Eötvösben valami más is van. Valami, ami nemcsak akaratát bénítja, de forradalmas szép művészetébe is diszharmóniát hoz. És ez a valami az, ami énjének tragikus kettőséget teszi s ami úgy a gyakorlati életben mint az irodalomban megakadályozta, hogy ez a kiváló elme és még kiválóbb ember megélhesse egész méretét, megalkothassa egész képességét.

Az egyik levetkőzhetetlen alap-meghatározottsága Eötvösnek, hogy szónok. Ez az egy szó koncentrált jellemzése összes irodalmi alkotásainak. Még pedig úgynevezett érzelmi szónok, ki a világot érzelmein és szónoki organizmusán át fogja fel és adja vissza. Az utóbbi kifejezés egy kis magyarázatra szorul. A szónoknak mintegy kettős esztétikai apperceptiálása van. Megüti tudatát egy érzéklet — ez az első — és ugyanekkor, majdnem szimultán ennek a benyomásnak az erejét egy szónoki periódus előlendülésében és a beszélő szervekre innerválásában érzi. A szépet, a csúfat, a világ minden feléje mutatását nemcsak az érzékletben, de rögtön és fokozva érzi a szép szavak felhőmpölygésében s beszélő szerve megfelelő izomérzeteiben. Ez adja meg Eötvös irodalmi műveinek kvalitásait és fogyatkozásait. Alig kell említenem, hogy versei legtöbbször, pl. a legismertebb *Búcsú* és *Vár és Kunyhó* első sorban szónoki művek. Regényeiben, ahol nagy descripciókat bont az olvasó elé, vagy szónoklatokat ad a szereplők szájába: a máskülönben kuszált, végtelen és

magyartalan mondatok ritmust kapnak, a szavak átmelegednek s Eötvös nyelve magával ragadó izzó szózuhatag, mely ellenállhatatlanul tette innervál. És ezekben a szónoki részekben sokkal tömörebb mint Kossuth, sokkal inkább benne van szavaiban a megélt dolgok lazító valósága, egy nemesebb, őszintébb kedély és hatalmasabb elme megnyilatkozásai e részek. Nagy pathetikus alakjainak, az idegrázó jeleneteknek elhithető valóságot ad kifáradhatatlan páthosza. De ahol intim, családi, könnyed vonásokra van szükség, legtöbbször cserbe hagyja művészi ereje. Gyermekek, természet, fiatal lány, szerelem csak nagy szónoki periódusokban lehet szép általa.

Ez az egyik Eötvös, a forradalmi szónok-lírikus, aki akaratra lázítja az embereket. A másik, a gyakran megrajzolt Eötvös — s ez ismét egy alapmeghatározottság — a passzív megértő, az elmélkedő, ki fél az akarattól és a tettől. Ez a filozófus, ki visszadöbben az elhatározásoktól, mert tudja, hogy minden mozdulatunk tragikusan kapcsolódhatik bele az univerzális eseményláncolatba. Eötvös magában hordott egy folyton harcra szánkozó Don Quichotteot és egy finomult, arisztokrata Sancho Panzát szomorú valóság-látásával.

Azt már többen említették, hogy e belső ellentét mennyit ártott a gyakorlati Eötvösnek, disszonáns hatása igen erős műveire is. Nemcsak abban, hogy regényeiben a nekilendülő pathetikus jeleneteket igyekeznek rögtön végtelen reflexiókkal tompítani s így a drámai erőt szétforgácsolni. Hanem mélyebb hatásban: hogy úgy mondjam, problémáinak lélektani szerkezetében.

A szájalom, mely inspirációjának alapforrása, két nagy szimbólumba tömöríti benne a szenvedő népet: Violába és Dózsa Györgybe. És ha e feladat tényleg sikerül Eötvösnek, az ő pathetikus művészetéhez képest kaptunk volna két hatalmas szimbólumot, melyek magukba koncentrálnak népünk egész tragikumát, mintegy villanyos battérai lettek volna minden forradalmi akarásnak. És mindkét regény tényleg így indul meg. Mindkét regényben a magyar nyomorúságok és visszaélések mintegy eposzi teljességben vonulnak fel, hogy a két hőst — Violát és Dózsa Györgyöt — a népszenevés epikus hőségévé, szimbóliumává domborítsák. Így tehát mindkettőnek reagálása — éppen szimbolikus erejük és a felidéző okoknál fogva — előre szankcionáltatott volna: mint a nép jogos válasza a századok jogtalanságaira. Visszaütni minden eszközzel, fellázadni

az úri törvény és úri morál ellen, széttörni az urak hazáját mindenki hazájává: ez a nagy pathetikus tanulság, mely e két szimbólumból kiáradt volna. És a két regény első felében kiáltó lázas jelenetek sodra hajt e cél felé. Dózsa még a börtönben is ilyen szimbólumnak mondja magát: „A népért emeltem fegyvert, a népnek előképe gyanánt fogok ülni izzó királyi széke-men” ... De a művész Eötvös akció-félelme nem kevesebb mint a politikusé. Megijed az önmaga indított lavinától, visszanez a tollából eddig kiáradt szóáradatra s ebből a forradalmi akarat hatalmas szuggesztióját érzi kiáradni. Visszadöbben s letördeli hőseiről az epikus vonásokat, a szimbolikus nagy arányokat, regényei végén mintegy félrelöki hőseit. Mindkettő elpusztul, de mindkettő mellékes, kicsinyes, egyéni okokért, nem egy megváltó szimbólum általános értékű heroizmusában. Violát a személyes hála szentimentalizmusa, Dózsát hiúsága, korlátolt-sága vesztí el. És mindkét regény, mely országunk gyökér-problémáit, az úr és nép nagy történelmi pörét tárgyalja: gyöngéd családi szentimentális jelenetekkel végződik, melyek e művek logikus konklúzióját, a forradalmat mintegy escamotálják hagyományes érzelmi és morális elfestésekkel.

Mert Eötvösben mintegy keresztmetszetben van meg az egész magyar lateiner psyché, mely 1848-at teremté. Nagy nemes felindulás, végtelen szánalom és tiszteletre méltó egyéni heroizmus. De hiányzott belőlük a latin népek matematikus-logikus kegyetlensége, mely képes levonni a forradalmi szükség véres konzekvenciáját s elvállalja a nivellálás retentő következetességét. Azt hitte, hogy elveket életté lehet költeni lelki finomságokkal, nemes szónoklattal, elégiával. Nem látta, hogy a guillotine törvényes és logikus örököse a középkori világrend — meg nem értően — szidott máglyáinak. Mindkettő szükségyszerű védő organizmusa egy már kialakult, vagy kialakuló félben levő érdekegyensúlynak s az első történelmi szankciója a másíknak. A legbékésebb franciának is izgató érdekesség a forradalom s a legforradalmibb magyarnak is fájdalom. Ezeket a forradalomtól fájó elemeket még Petőfiben is ki lehetne mutatni. Az igen egyszerű lelki konstrukciójú Kossuthot még szónoki svungja s kora sem tudta igazi forradalmárrá tenni. Eötvösben pedig benne van a magyar forradalom minden szomorú határozatlansága.

És Eötvöst énjének ez a tragikus kettőssége juttatta egy egészen különös irodalmi eredményhez. Eötvös, akinek — mint

szegényes természeti leírásai mutatják — alig volt szeme, füle, tapintása, érzékei. Eötvös, aki a valóságot csak nagy magához ölelő szánmán átéli magába, anélkül hogy azon valamelyik érzék speciális jegye látszanék. A teljesen belsejében és belsejéből élő Eötvös a magyar irodalmi naturalizmus első képviselője. Értve nem a Flaubert-Goncourt-féle mikroszkopikus naturalizmust, hanem a Zoláét, melyet így lehetne összefoglalni: a valóság sötét elemeinek szempontos koncentrálása. Különösen említett két regényében először látjuk a magyar irodalomban a magyar élet valótlannul szomorú valóságait. És tudjuk, hogy milyen forradalmi erő van az ilyen naturalizmusban. Ezen a téren még magyar író Eötvöst nem érte utól. Pedig el lehet képzelni, milyen segítség volna a jövőnek egy ilyen naturalista-irodalom.

Azt hiszem, hogy egészséges nekiindulás csak akkor lehet egy országban, mikor az ellentétes vélemények szükséges szélsősége kialakult. Kell, hogy legyen két összehidalhatatlanul különárkolt tábor, melynek külön morálja, irodalma — és bármily különös — tudománya van. Arra, hogy a magyar föld is megneszelte már Galileit, legjobb bizonyíték, hogy ez a két szélsőség nálunk is kialakult már. Magyarországon is — hogy csak az irodalomról beszéljek — két külön irodalom táborába különültek az emberek. Tagadhatatlan, hogy mindkét tábornak mély gyökerek adnak létjogosultságot. De egyet joggal tehetünk, Eötvöst, ki Petőfi mellett a legnagyobb forradalmi nevelője a magyar jövőnek, vissza kell követelnünk attól az irodalomtól, melynek probléma, hogy ki volt Anonymus, s mely lapjaiból parádés kirakatot csinál a jelen méltóságos impotenciáinak. Az az irodalomtörténet, mely Petőfit is szemérmetlenül magáévá akarta ferdíteni, nem sajátíthatja el Eötvöst sem. Eötvös három regénye: a *Karthausi*, a *Falu jegyzője* és *Magyarország 1514*-ben, minden habozása mellett is egy egységes, fokozódó erejű forradalmi ditirambus. Az elsőben még csak a gyermek-erőknek általános romantikus forrongása van. A másik már egy speciális magyar forradalmi témát, a magyar adminisztráció kérdését döbbsenti a szem elé. A harmadik pedig oly forradalmi erővel mutatja be a magyar nép minden szenvedését, hogy e képben mintegy minden nép szimbólumává szélesíti. S így Eötvös éppen úgy és éppen azon az úton jut el az univerzális forradalom szükségességéhez, mint Petőfi. Helyük egymásmellett van, mint két nagy forradalmi szuggesztívó erője.

Az írókat ünneplő előadások végén rendszeren felkiáltójeles mondatok állanak, melyekben kiutalványozzák nekik a halhatatlanságot. Nekem ehelyett egy mondat ötlik szemembe Eötvös egyik regényéből, egy mondat, mely legjobban mutatja gondolatái vitális erejét. E mondat akkor megrémítő újság volt, most pedig sok olyan millióban érző aktualitás, kik nem olvasták és sohasem fogják olvasni Eötvöst. És ez a mondat a következő: Orbán diák védi Lőrincel szemben Telegdit, hogy az csak azért ellenezte a keresztes hadak összehívását, mert tudta, „hogy a vallás színe alatt összegyülekezett tömeg polgártársai s a haza ellen fogja fordítani fegyverét”. Erre Lőrinc keserűen mondja: „Polgártársai ellen? a szolgának nincsenek polgártársai, s a haza melyről szólok, nem a mienk; eljött a nap, midőn hazát fogunk szerezni magunknak mi is”.